

Ljubomir Gudelj

Arheološka slika Zmijavaca / Razmatranja u povodu zaštitnih istraživanja iz godine 2005.

UDK 902/904 (497.5 Zmijavci)

Izvorni znanstveni rad

Prihvaćeno: 15. 6. 2012.

Ljubomir Gudelj

Muzej hrvatskih arheoloških spomenika

HR, 21000 Split

Stjepana Gunjače b. b.

ljubomir.gudelj@mhas-split.hr

| 237

Povod i poticaj ovim razmatranjima zaštitna su arheološka istraživanja u Zmijavcima iz godine 2005. Autor donosi pregled s kratkim opisom arheoloških spomenika na području istoimene općine, navodeći naslove i autore koji su obrađivali njima posvećene teme. U središtu zanimanja je arheološka zona oko Bublina, gdje se nalazi prije otkrivena ranokršćanska bazilika na Crkvini, te obližnja Dikovača, iznimno značajan spomenik s materijalnim ostacima iz prapovijesti, antike i srednjeg vijeka. Prilog poznavanju povijesti ovdašnjeg antičkog naselja je i opis novootkrivenih ostataka arhitekture na položaju Brnasuša u zaselku Garcu.

Ključne riječi: Zmijavci, ranokršćanska bazilika, svetište, groblje, gradina, Bublin, Crkvina, Dikovača

Zmijavci zauzimaju jugoistočni rub Imotsko-bekijskog polja i susjedno pobrđe. Donedavno je ovo područje pripadalo župama Podbablje i Runovići. Godine 1999. osnovana je općina Zmijavci istovjetna s područjem župe Svih Svetih, koja je ustanovljena godine 1982., a u postojećim je granicama zaokružena 1988. godine.

Slabo nastanjeni brdski dio općine iseljen je prije elektrifikacije u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, kad se dio stanovništva seli bliže polju, gdje zaselke pojedinih prezimena nalazimo na nekoliko različitih položaja. Tek u novije doba neka napuštena ognjišta u brdskom dijelu naselja preuređuju se u izletišta ili kuće za odmor. Većina današnjih stanovnika živi oko glavne prometnice Kamen Most – Runovići, u zaselcima zbijenim uzduž zavojitog, zmijolikog, ruba polja. Ta prirodna odlika mogla je utjecati na odabir današnjeg imena naselja.¹

Osnovu za život ljudi na ovom prostoru pružaju ugodna klima i obradive poljoprivredne površine na zaravni polja, na uzvisinama i u vrtućima docima, pogodne za uzgoj žitarica, vinove loze, voćaka, duhana i povrtlarskih kultura. Na okolnom kršu stanovništvo se bavilo i uzgojem stoke te tradicionalnim zanatima, među kojima su prednjačili poslovi povezani s poljo-

djelstvom i građevinarstvom. Osobito bogatstvo kraja je Matica, kako Zmijavčani nazivaju imotsku rijeku Vrljiku, te njezini odvojeci, Gornja Matica, sjeverno, i Jaruga, što teče rubom polja, od Đogića brane pokraj Bublina prema Runovićima. U Jarugu se slijevaju zmijavački potoci Jarak i Japlenica ispunjeni vodom iz povremenih izvora što ožive nakon obilnih oborina. U odnosu na daleku prošlost, kada je donji dio Imotsko-bekijskoga polja plavio, uvjeti za poljodjelstvo poboljšani su izgradnjom odvodnih jaraka i jaraka za navodnjavanje te ustava. Uzduž Matice nekoliko je vodenica, mlinova koji su prije mljeli žito mještana Zmijavaca i udaljenijih brdskih sela.

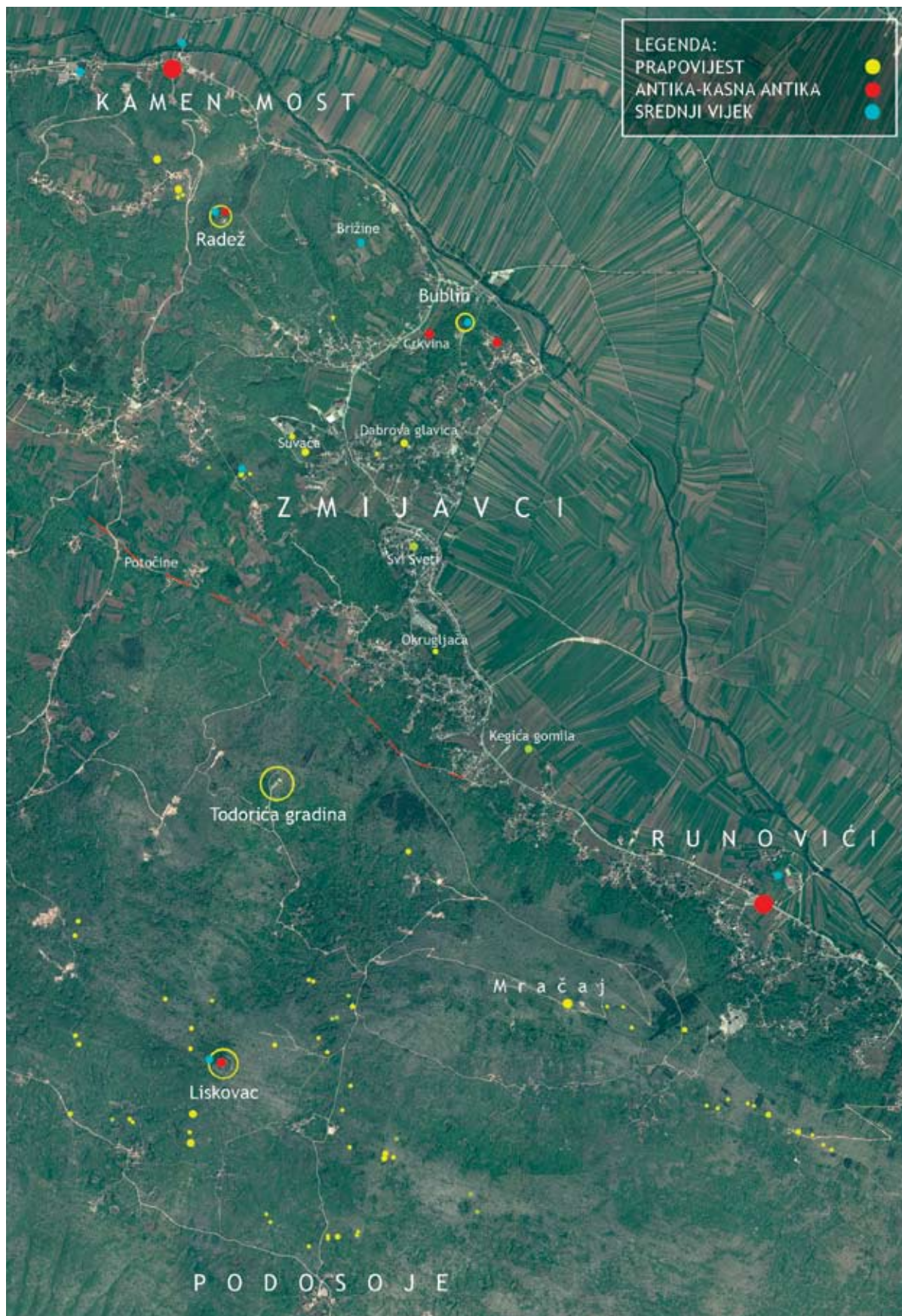
Arheološki spomenici u Zmijavcima

Zahvaljujući opisanim prirodnim pogodnostima, ovaj kraj bio je neprekidno dobro nastanjen sudeći po sačuvanim ostacima naselja i svetišta, tragovima prometnica te grobljima.² Početke nazočnosti ljudi možemo pratiti od ranoga brončanog doba, kada su načinjene prve gradine i nadgrobnice gomile.

- 2 Opisujući župu Zmijavci, fra Vjeko Vrčić nabroja arheološke spomenike s njezina područja, a bez detaljnijeg opisa; Vrčić, 1990, str. 303. Kratak osvrt o arheološkim spomenicima u Zmijavcima daje i Tonković 1995, str. 31-41.

Sl. 1. Zmijavci, panorama

Sl. 3. Zmijavci, arheološki lokaliteti

Južnu granicu Zmijavaca prema susjednom Podosoju označava Gradina na Liskovcu (542 metra nad morem), prapovijesno naselje utvrda na tjemenu brijega. Zaštićenu površinu ovalna tlocrta, promjera od 80 do 100 metara, omeđuje istaknuti suhozidni bedem. Na pojedinim mjestima uzduž osnovnog prapovijesnog obzida vidljiv je zahvat antičkih graditelja, prepoznatljiv po uporabi vezivne žbuke. Usporedno s podizanjem obrambenog zida ispunjenog golemim količinama kamena, tjeme Liskovca je sniženo i zaravnjeno, što otkriva pogled iz daljine.

Na zaštićenom platou naziru se zidovi prapovijesnih kuća, a pronalaze ulomci keramičkih posuda i komada kućnoga lijepa, svjedočanstva o višestoljetnom životu različitih generacija, od ranog brončanog doba nadalje. Veličina utvrde, masivnost bedema i pomno odabran položaj s mogućnošću nadziranja šireg područja, prometnica, te optičke veze s važnijim onodobnim gradinama temelj su pretpostavke kako je riječ o ilirskoj prethodnici središta rimskoga municipija *Novae* (*Municipium Novensium*) u obližnjim

Runovićima.³

Niz padinu brijega, od bedema Gradine na Liskovcu prema jugoistoku, pružen je rustičan suhozid građen krupnijim kamenjem, dužine oko stotinu metara. Način slaganja neobrađenih blokova ukazuje na rukopis prapovijesnih graditelja, a osim za obranu gradine mogao je služiti kao međa određenog područja.

Na padinama Liskovca, na području Ljuti, u zapadnijem Podbablju, oko podosojskog zaselka Jerkovića, zmijavačkog Šabića doca, te istočnijim Dubravicama, Plitvini, Golim brdima i Vranjači s podosojske strane i strane runovičkih Umljana, ostaci su četrdesetak prapovijesnih gomila različitih veličina, dio kojih je djelomice raznesen, uglavnom za gradnje suhozidnih međa novovjekovnih parcela.

Primjeri gdje su sačuvana tek podnožja gomila s otvorenim i prije ispražnjenim prapovijesnim grobo-

3 Lozo 1998, str. 31-32. Autor pretpostavlja kako je Liskovac među 60 delmatskih opida koje Publije Vatinije spominje u pismu Ciceronu godine 44. prije Krista.

Sl. 4. Liskovac, pogled s istoka

vima, nalaze se u Gudeljevim ogradama, u Ljuti, na sjevernoj strani Šabića doca te na položaju Gola brda, sjeverno od zaselka Puljiza u Podosoju. Sačuvanošću i veličinom ističu se gomile na položajima Piskulja, odnosno iznad Todoruša jugoistočno od Liskovca, s promjerima baza između 15 i 20 metara, a visinama od 2,5 do 3 metra. Nešto manjih dimenzija su lokalnom stanovništvu poznatije Šabića gomila i suvremenom cestom presječena Gomila između Jerkovića i Gudelja – Đurića. Na položaju Sedlo, sjeverozapadnoj kosi Liskovca, nalaze se četiri gomile. Dvije gomile na Sponačini i Stara gomila su pokraj Jerkovića, a dvije na Garčevoj glavici jugoistočno od istoimenog zaselka. Većinu ovih spomenika valja povezati s prapovijesnim stanovnicima, odnosno posadama Gradine na Liskovcu te sjevernije Todorića gradine.

Premda je riječ o brojnoj skupini i površini većoj od 5 kilometara četvornih, na opisanom području nema vidljivih antičkih i srednjovjekovnih grobova ni grobova iz kasnijih razdoblja, odnosno primjera obnove tradicije pokopavanja u prapovijesne gomile. Također, zamjetna je činjenica da u okružju Liskovca, osim lokve pokraj Garaca i nekoliko kamenica manje zapremine, danas nema značajnijih prirodnih zaliha vode, koju je novovjekovno stanovništvo prikupljalo u posebno načinjenim čatrnjama.

Na zapadnoj strani bedema gradine Liskovac odložen je neukrašeni blok koji mjerom i oblikom odgovara kasnosrednjovjekovnom stećku. Bez pomicanja ili iskopavanja ne može se utvrditi leži li nad grobom, a pretpostavljamo da je načinjen radi obilježavanja ukopa na gradini prije nego s ciljem prenošenja na neko groblje u blizini.⁴

4 U blizini Liskovca nisam registrirao kasnosrednjovjekovne grobove, a najbliži stećci (Kamenje u Runovićima, Dikovača i Brižine u Zmijavcima, Mrkonjića grebine

Sl. 6. Todorića gradina, sjever, obrambeni zid

Sl. 7. Liskovac, stećak

Stotinjak metara sjeverno od iseljenog zaselka Karogšana u brdskom dijelu Zmijavaca smještena je prapovijesna gomila visoka oko 3 metra, a osnove promjera oko 15 metara.

Istaknuti položaj (488 metara nad morem) ima obližnja Todorića gradina (prapovijesna utvrda kojoj se odnedavno pristupa preko Kuka.⁵ Tjeme gradine ovalna tlocrta, dimenzija 70 x 50 metara, opasavao je bedem, a njezina sastavnica bio je i s njim povezan suhozid pružen niz sjevernu padinu, dužine oko 120

u Slivnu) udaljeni su tri kilometra ili više. Na položaju Sedlo sjeverozapadne kose Liskovca, a oko 300 metara od Gradine, nalazilo se takozvano Vilinsko kamenje, nekoliko pravilno obrađenih i ukrašenih blokova sličnih stećcima, koji su, navodno, uništeni u novije doba. Preostali, a nedavno prelomljeni kameni blok zaravnjene gornje površine na Sedlu, ne potvrđuje da je riječ o nadgrobnom spomeniku, stećku.

5 Put je trasiran prije podizanja spomen križa na Gradini 2000. godine. Radi gradnje parkinga i okretišta vozila u istoj prigodi zaravnjen je plato, uklonjen je dio bedema koji ga je opasavao, a gotovo cijelom dužinom razgrnut je pripadajući zid pružen niz sjevernu padinu brijega.

Sl. 8. Todorića gradina, istočna strana, bedem

metara. Bez arheoloških iskopavanja nije moguće preciznije suditi o razdobljima tijekom kojih je Gradina bila podizana i nastanjena. Na temelju usitnjenih i na površini razasutih ulomaka keramičkih posuda početke boravka ljudi na ovom položaju valja datirati u rano brončano doba, kao i na prije opisanoj, a susjednoj Gradini na Liskovcu. Značajne podatke o povijesti života stanovnika gradine zasigurno skrivaju obližnje prirodno zaštićene vrtače, pogodne za smještaj nastambi ili privremenih skloništa.

Tijekom druge polovice dvadesetog stoljeća uništene su Kegića gomila, na razmeđu Zmijavaca i Runovića, te gomila većih dimenzija koja se nalazila pokraj župne crkve Svih svetih. Mnogi svjedoci raznošenja govore i o tada uništenim grobovima, a bez preciznijih opisa ili fotografija.

Gomila Okrugljača, raskrižje nekoliko seoskih progona, koji ju mimoilaze, smještena je stotinjak metara južno od istoimenoga groblja i mrtvačnice. Na hrptu brijega sjeverno od zaselka Zovko nalazi se veća Kusturina gomila s bazom promjera oko 20 metara, a visoka oko 3,5 metara. Na njoj je vidljivo nekoliko otvorenih i prije ispražnjenih kasnosrednjovjekovnih grobova. Tridesetak metara istočnije manja je prapovijesna gomila, a slična gomila nalazi se i dvjestotinjak metara zapadnije, blizu zaselka Kasalo u Hršćevanima.

Na obližnjoj uzvisini Suvači, pokraj novoizgrađene crkve sv. Josipa dvije su gomile. Sačuvana veća, s osno-

Sl. 9. Brižine, stećci

vom promjera 20-25 metara, a visinom od 3,5-4 metra nalazi se na istočnoj padini brijega, bliže Milasovim kućama, dok je druga gotovo uništena u radovima pri širenju groblja. Na starom putu pruženom od zaselka Milasa prema Kraljevićima ostatak je prije raznesene Džajića gomile.

Na predjelu Brižine, oko 500 metara sjevernije, a pokraj staze koja spaja Kamen Most i Zmijavce preko Balinjače, nalazi se 31 nadgrobni spomenik najbrojnije ovdašnje skupine stećaka.⁶ Kasnosrednjovjekovno

6 Lozo 1999, str. 27-28. Autor donosi katalog s mjerama i osnovnim opisom 31 spomenika, razvrstavši ih na 2 sljemenjaka, 15 sanduka i 14 ploča. Također prilaže fotografije lokaliteta te crteže tri reljefno ukrašene površine,

Sl. 10. Radež, pogled sa zapada

Sl. 11. Kuća Gudelj, reljef

groblje zauzima više od 500 metara četvornih parcele omeđene naknadno podignutim suhozidima. Bлага uzvisina na terenu nije konačan dokaz o nastanku ovoga groblja nad prapovijesnom gomilom, kako je prije pretpostavljeno.⁷

Blizu Kamena Mosta, na razmeđu zmijavačke općine i općine Podbablje, nalazi se gradina Radež (356 m nad morem). Smještena je na prirodno zaštićenom položaju, a bliže polju u odnosu na prije opisane. U udolini sjeverno od Radeža je istoimeni sezonski izvor i potok koji pokraj Buljubašića kuća utječe u rijeku Maticu. Zaštićeni plato gradine, dimenzija 60 x 40 metara, s tri strane opasava istaknuti suhozidni bedem, dok je strma i teže pristupačna sjeverna strana otvorena prema polju. Materijalni ostaci od prapovijesti do kasnog srednjeg vijeka svjedoče o tijeku i neprekidnosti života na ovom položaju, te vezama s obližnjim naseljima. Osim izvornog prapovijesnog bedema zamjetne su intervencije antičkih graditelja prepoznatljive po ostacima zidova povezanih žbukom, a položaj i arhitektura nekoliko ispražnjenih grobova svjedoče o pokopavanju tijekom kasnoga srednjeg vijeka ili kasnijih datuma.⁸

Količinom i različitosti arheoloških nalaza ističe se središnji dio Zmijavaca, područje omeđeno glavnom mjesnom prometnicom sa zapada, rijekom Maticom sa sjevera te Jarugom s istočne strane. Riječ je o istaknutoj uzvisini s najvišom kotom na zapadnoj strani, Dabrovom gomilom kod Vidoševića kuća, vjerojatno

prapovijesnom tumulu danas prekrivenom šumarkom. Stotinjak metara jugozapadno od Dabrove glavice je položaj Grebići s prije zamijećenim, a nikada istraženim ili preciznije opisanim grobovima. Preostala uzvisina ukazuje kako je riječ o ostatku prapovijesne gomile, možda i sa srednjovjekovnim ukopima.

Ovdje valja spomenuti i antičku spoliu na zabatu kuće Svete Gudelja, s dvjema rozetama i ostatkom profiliranog rubnog polja, te iznova ukazati na propadanje bloka s rimskim natpisom koji je ugrađen kao klupica pred kućom obitelji Čapin na Bublinu.⁹

U skladu s onodobnim značenjem prostor Zmijavaca povezan je mrežom antičkih prometnica koje su posvjedočene nalazima rimskih miljokaza i prije vidljivim ostacima kolnika. Najistaknutiji među njima dio je magistralnog puta Salona-Tilurij-Narona koji se spuštao iz pravca Berinovca niz Krivodol i preko Druma prema Runoviću. Preko Bublina protezala se spojnica Runovića i Kamena Mosta, gdje se kao i danas nalazio prijelaz iznad rijeke Vrljike u pravcu Imotskoga.¹⁰

Većina antičkih i srednjovjekovnih prometnica prekrivena je suvremenim kolnicima, pa stoga na terenu nisu vidljivi njihovi izvorni ostaci, koje su po karakterističnim kolotečinama registrirali prijašnji istraživači na dionici između Dikovače i Kamena Mosta.¹¹ Izvornu antičku trasu prepoznajemo tek na dionici od Potočina prema zaselku Šabića, danas sporednom i gotovo zanemarenom seoskom putu.

Crkvina na Bublinu

Arheološko značenje predjela Bublin i Dikovača u arheološkoj je literaturi zabilježeno potkraj 19. stoljeća. Najveća zasluga pripada mještaninu fra Ivanu Tonkoviću, koji je tada istražio i opisao ostatke bazilike na Crkvini – Bublinu, priloživši tlocrt ostataka građevine.¹² Njegov zapis pobudio je pozornost mnogih istraživača koji su sljedećih desetljeća izražavali različita mišljenja o otkrivenoj arhitekturi i skulpturi.

Osim prije poznate bazilike i pripadajućeg nartekosa, revizijskim zahvatom provedenim gotovo stoljeće kasnije otkriven je s njima povezan baptisterij podignut sjevernije, a istraženo i nekoliko kasnoantičkih grobnica. Prikupljena je vrijedna zbirka pokretnih spomenika, pretežno kamenih ulomaka s dijelovima natpisa i plastično oblikovanim reljefnim ukrasima,

među kojima se ističe ona s prikazom muške i ženske figure koje se drže za ruku.

7 Vrčić 1990, str. 303.

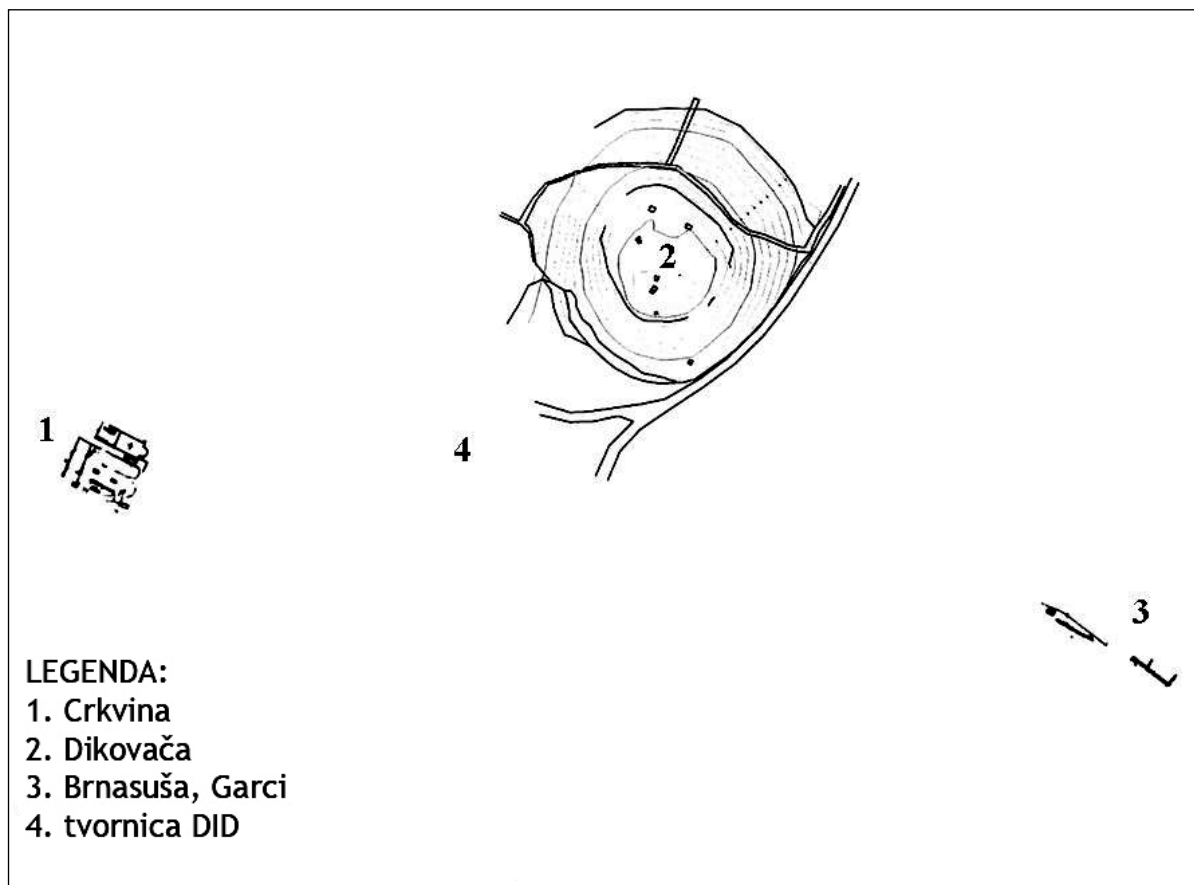
8 Gudelj 2010, str. 442. U novije doba Radež je raskopan strojevima radi postavljanja stupova elektromreže, a bez arheološkog nadzora. U toj prigodi razgrnut je bedem s jugoistočne strane.

9 Gabričević 1961-62, str. 240-241.

10 Bojanovski 1977, str. 96-98.

11 Patsch 1900, str. 298.

12 Tonković 1899, str. 211-218.

Sl. 12. Bublin, plan

poganskoga i kršćanskog sadržaja. Veću znatiželju privukli su ulomci ranokršćanskoga crkvenog namještaja, kamenih stupića, kapitela te dijelova pluteja s prikazom starozavjetnih motiva osebujnog likovnog izričaja. Posebnost lokaliteta na Crkvini dva su krsna bazena, manji u crkvi, a veći križnog tlocrta u zasebnoj prostoriji – baptisteriju. Ostaci otkrivenog sakralnog sklopa učvršćeni su radi pokazivanja na otvorenom, a znanstveno obrađen katalog materijala s opisom istraživačkih i konzervatorskih radova, te s osvrtom na ranija istraživanja i tumačenja povijesti nalazišta objavljeni su u prigodnoj monografiji.¹³

13 Cambi, Tonković, Gamulin, 1999. Uz pomoć suizdavača, Muzejske zbirke iz Imotskog, Poglavarstva općine i Župnog ureda Zmijavci te uredništva *Zbornika Kačić*, autori su obilježili stotu obljetnicu početka rada na lokalitetu znanstvenom obradom prikupljenog materijala, ukazujući javnosti na značenje Crkvine i njezina okružja. Taj čin, međutim, nije dovoljno utjecao na promjenu odnosa lokalne uprave i stanovništva prema arheološkim spomenicima koji su stalno izloženi različitim oblicima razaranja što pokazuju ovdje priloženi opisi pojedinih lokaliteta. Uređeni ostaci ranokršćanskog sklopa na Crkvini održavaju se tek povremeno, a nisu prikladno obilježeni niti povezani stazom s glavnom prometnicom, kako je prije bilo planirano. Na Bublinu i oko Dikova-

Rezultatima revizijskih iskopavanja produbljena su saznanja o sakralnom kompleksu na Crkvini. Zahvaljujući novim činjenicama, potvrđeni su, ali i ispravljani neki navodi i tumačenja povezani s preostalom arhitekturom i datiranjem spomenika. Zbog pomutnje oko naziva, posebice je istaknut i naglašen odnos između mikrotoponima Bublin, Crkvina na Bublinu te Dikovača, koji označavaju susjedne, a različite položaje.

Nemogućnost iskopavanja oko ostataka ranokršćanskih građevina razlogom je mnogim nerasvjetljenim pitanjima o civilizacijskim mijenama na Bublinu. Prijašnji istraživači upozoravaju, a i slika na terenu pokazuje, kako kompleks na Crkvini nije do kraja otkriven. Opravdano predmnijevaju da se isti proteže na neistražene okolne parcele, naviještajući buduća otkrića starije antičke nekropole, antičkih poganskih svetišta i drugih objekata. O njihovu postojanju u blizini svjedoče pronađeni dijelovi različitih žrtvenika, natpisa s posvetom Jupiteru i Geniju municipija No-

će podignuto je nekoliko novogradnji bez provođenja arheološkog nadzora, stoga ne dvojimo kako je na taj način uništena vrijedna povijesna građa kao u slučaju dalje opisanog lokaliteta Garci – Brnasuša.

vensuim, nadgrobni spomenika i urni izrađenih u 2. i 3. stoljeću, koje su kasnoantički graditelji uporabili kao građevni materijal.

Nasuprot predznacima što usmjeravaju buduća istraživanja na Bublenu, konačni stav o kompleksu na Crkvini ostaje otvoren dok postoji mogućnost dogradnje prije iznesenih tumačenja. Bez novih činjenica o djelomice otkrivenom sklopu i pripadajućem okruženju, nije moguće opisati osnovna obilježja ovdašnjeg antičkog naselja, njegovu veličinu, značenje, niti odrediti odnos s pretpostavljenim sjedištem rimskog municipija *Novae* u susjednim Runovićima.¹⁴

Razlog i precizan datum napuštanja ranokršćanskog svetišta također su nepoznanica. Je li tim činom tradicija kulturnog mjesta naprasno ugašena, ili je ono premješteno na neki položaj u blizini? Usporedo, nameću se pitanja o kasnijoj sudbini ovdašnjeg naselja, neprekidnosti života u njemu, o postojanju stambenih i gospodarskih jedinica, crkve, ranosrednjovjekovnih groblja.... Ista pitanja vrijede za Kamen Most i Runoviće, naselja na zapadnoj strani Imotsko-bekijskog polja s registriranim antičkim i kasnosrednjovjekovnim spomenicima, a bez znatnijih arheoloških dokaza o životu tijekom ranoga srednjeg vijeka, koji je u žarištu zanimanja ovog časopisa.

Usprkos izostanku takvih potvrda i činjenici o onodobnom preseljenju ovdašnjeg administrativnog sjedišta na sjevernu stranu Imotsko-bekijske kotline, teško je povjerovati da je život u spomenutim naseljima zamro tijekom ranoga srednjeg vijeka, a osobito zbog pogodnosti koje su potakle njihov nastanak i razvoj: obradivih površina, obilja vode, dobre prometne povezanosti i naslijeđene antičke infrastrukture. Dokazi o neprekidnosti života na području ranosrednjovjekovne županije Imote potvrđeni su na nekoliko mjesta. Na imotskoj utvrdi Topani još nisu otkriveni ostaci crkve za koju je načinjen pilastar predromaničke oltarne ograde pronađen na mjestu naknadne ugradnje.¹⁵ Kod crkve sv. Mihovila u Prološcu Donjem,¹⁶ na lokalitetu Šamatorje u Gorici,¹⁷ te Crkvinama u Cisti Velikoj¹⁸ ranosrednjovjekovne crkve okružene onodobnim grobljima sagrađene su na ostacima ranokršćanskih objekata, što na Crkvini u Zmijavcima nije slučaj.

14 Cambi, Tonković, Gamulin 1999, str. 66. Povezujući ju s pluralnim oblikom imena *Novae*, autori opravdano iznose ideju o cjelini koju je tvorilo nekoliko naselja postavljenih pokraj ceste Salona-Narona.

15 Bezić 1983.

16 Gudelj 2006.

17 Glavaš 1997, str. 67-71.

18 Maršić, Gudelj, Lozo 1993.

Sl. 13. Dikovača prije istraživanja

Prije spomenuta nalazišta, kao i mnoga druga, opominju kako slična vjerojatnost postoji i na ovim položajima, bilo da je riječ o adaptaciji zatečenih, a još neistraženih objekata, bilo o podizanju novogradnja u njihovoj blizini. Mogu li buduća iskopavanja promijeniti dosadašnja saznanja pružanjem dokaza o nastavku tradicije kršćanskog svetišta na Bublenu, ili ih valja tražiti drugdje?

Na postavljena pitanja mogu odgovoriti jedino arheolozi koji su, radeći na Crkvini u Zmijavcima, polučili uspjeh u širenju znanstvenih spoznaja, afirmaciji današnjeg naselja, oplemenjivanju kulturnog pejzaža te promicanju važnosti kulturne baštine.

Dikovača

Osobito zanimljiva pitanja o povijesti područja Zmijavaca povezana su s Dikovačom, spomenikom s ostacima različitih kulturno-povijesnih slojeva nataloženih od prapovijesti do novoga vijeka. Predmet i poticaj ovim razmatranjima rezultati su istraživanja provedenih na tom položaju 2005. godine.¹⁹

19 Gudelj 2005, str. 346-348. Istraživanja je proveo tim Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika predvođen autorom ovog teksta. Činili su ga diplomirani arheolozi Branka Milošević i Ante Jurčević te dokumentaristice MHAS-a Nada Šimundić Bendić i Silvana Juraga. Geodetsku snimku lokaliteta izradila je tvrtka Geographica d.o.o. iz Splita vlasnika Jerka Leventića, a radove je financirao DID d.o.o., investitor tvornice plastičnih kada.

Grobovi na Dikovači prekopavani su iz znatizelje i dječje igre, a značajnije u prigodi planske sadnje borova koji rastući razaraju arheološke ostatke. Nekoliko stećaka s tjemena iste glavice pomicano je i razbijeno, a jedan je zguran do njezina podnožja. Nakon odbacivanja ideja o gradnji mjesnoga groblja, odnosno sportskog igrališta jugozapadno od glavice, stvoreno je divlje odlagalište svakojakog otpada na administrativno zaštićenoj parceli

Sl. 14. Dikovača prije istraživanja

iz registra kulturnih dobara (katastarska čestica br. 7541, KO Podbablje).

Izbor te lokacije uz suglasnost lokalne uprave, građevinskih i nadležnih službi Ministarstva kulture začudio je autora ovog priloga, a isto razmišljanje dijelili su i mnogi Zmijavčani koje sam tijekom radova na lokalitetu, a i kasnije susretao. Smatrajući odabir građevinskog terena neprimjerenim, nitko nije dovodio u pitanje potrebu i opravdanost otvaranja tvornice.

U takvim prilikama zaštitna istraživanja poslužila su kao svojevrsna nagodba službe zaštite spomenika s organizatorima gradnje, te su bila ograničena i opsegom prilagođena odobrenim financijskim sredstvima. Bez pravog nadzora strojevima je raskopana površina za temelje tvorničke hale, te su nepovratno uništeni vrijedni arheološki dokazi, među kojima i veći broj grobova. Radi potrebe geodetskog snimanja očišćena je šikara na glavici, dok za sječu borovih stabala nismo dobili suglasnost lokalne šumarijske ispostave. Na vrh glavice vraćen je stećak koji je bio zguran u podnožje. Usporedno, istražena su i dokumentirana tri prije otvorena groba na glavici te ostatak nedavno razorenog kompleksa antičkih zgrada na položaju Brnasuša u zaselku Garcu. Usmena obećanja građevinara, predstavnika lokalne uprave i investitora tvornice o preuzimanju brige za redovito čišće-

Sl. 15. i 15.A Dikovača, Lovrin greb

Promjer osnove Dikovače je oko 100 metara, a visina od 13 do 15 metara u odnosu na okolni teren. Postavljena je na sjevernoj strani uzvisine istaknute iz zaravni Imotsko-bekijskog polja, što joj omogućuje odličan pregled nad prostranijim, istočnim dijelom istoimene kotline, odnosno optičku vezu s važnijim prapovijesnim i antičkim naseljima. Materijalni ostaci na glavici i okolnom terenu svjedoče o iznimnom značenju Dikovače za različite generacije ovdašnjeg stanovništva.

Zbog tih činjenica lokalitet je redovito spominjan, a nije potanko opisan u arheološkoj literaturi. Nazivana je glavicom,²⁰ a u pregledu posvećenom stećcima Imotske krajine i prapovijesnom gomilom.²¹ Kasniji osvrt osporava to mišljenje, s obrazloženjem kako je riječ o prapovijesnoj gradini, ishodištu i sastavnici ovdašnjega iliroromanskog antičkog naselja, s napomenom kako bez arheoloških iskopavanja mnoga kulturno-povijesna pitanja oko ovog spomenika ne mogu biti razjašnjena.²²

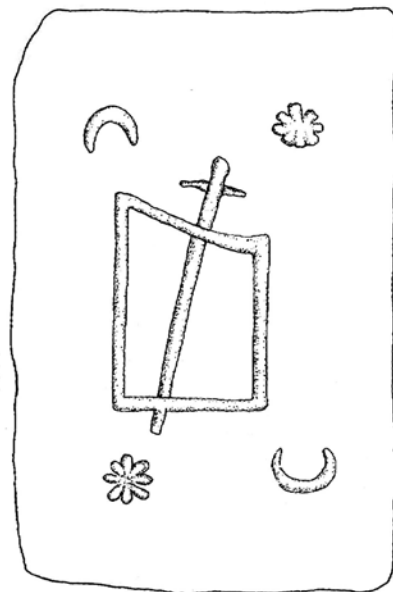
Osnova Dikovače nedvojbeno je prapovijesna.

nje glavice, konzervaciju pronađenih ostataka arhitekture na Brnasuši, uređenju valjanog pristupa kompleksu na Crkvini te o boljoj skrbi o široj arheološkoj zoni nisu ostvarene do početka 2012. godine.

20 Tonković 1899; Patsch 1900. str. 289; Ujević 1991, str. 55.

21 Katić 1954, str. 144.

22 Cambi, Tonković, Gamulin 1999, str. 10-11.

0 10 20 50 cm

ZMIJAVCI - DIKOVAČA • 1994 • MJ 1-10 • crtež: M. Pačok

Stećak br. 1

Sl. 16. Dikovača, srušeni stećak-sljemenjak

Poput većine sličnih objekata nastala je nanošenjem i slaganjem neobrađenih kamenih blokova. Na tu osnovu nanosena je i nataložena zemlja koja omogućuje život raslinju na glavici.²³ Nemoguće je procijeniti je li zasnovana na ravnu terenu ili na zatečenoj prirodnoj uzvisini skrivenoj u njezinoj jezgri. Od podnožja do zaravni na vrhu glavice strmina je preko 40°. Izvorni oblik osnove Dikovače oštećen je s istočne strane gdje prolazi seoski put, a niz njezinu sjevernu i zapadnu padinu pružene su suhozidne međe novovjekovnih zemljišnih parcela.

Zaravan na tjemenu glavice nepravilna je ovalna tlocrta, promjera 35-45 metara, te zauzima oko 700 metara četvornih. Razina te površine pada od juga prema sjeveru, dok je sredina blago udubljena, poput plitke zdjele, kako pokazuje priloženi crtež. Rub zaravni na mjestima omeđuje podzid, koji zajedno s opisanim reljefom ukazuje na mogućnost da ju je nekad opasavao istaknuti bedem, što bi podupiralo mišljenje kako je riječ o gradini. Na vrhu Dikovače

Sl. 17. Dikovača, ploča s udubljenjem za blagoslovljenu vodu

23 Kamene gomile ovog područja opravdano se zovu po osnovnom i količinski najzastupljenijem materijalu od kojeg su načinjene. Ne treba, međutim, zanemariti činjenicu kako su djelomice bile ispunjene namjerno nasutom zemljom ili zemljom prikupljenom u prigodama dubljenja jama. U kombinaciji s kamenom ona je korištena za zatrpavanje, odnosno izolaciju grobova nakon pokopavanja tijela.

Bez osporavanja prije iznesenog stava o gradini, što je u određenom razdoblju Dikovača mogla biti, valja razmisliti i o drugim mogućnostima nastanka i namjene Dikovače tijekom proteklih stoljeća. Prije ostalih nameće se misao o pokopnom ili obrednom mjestu iz razdoblja brončanog doba, sudeći po veli-

Sl. 18. i 18.A Dikovača, učelci s križevima

Sl. 19. i 19.A Dikovača, kamenje s rupama

kim količinama onodobnih keramičkih ulomaka razasutih uokolo.²⁴ Ideju o prapovijesnoj nadgrobnoj gomili tumulu kao osnovi kasnijeg rasta glavice, podupiru njezin osnovni oblik, a osobito nastanak groblja u kasnije doba na ovom položaju. Obnovu tradicije pokopavanja u prapovijesne gomile tijekom srednjeg vijeka valja povezati s tada pridošlim stanovništvom, o čemu svjedoče mnogi primjeri na području Imotskoga i okolnim područjima.²⁵

Premda postoje iznimke, u istom razdoblju manje je ukopa na teže pristupačnim i davno napuštenim gradinama. Većina kasnosrednjovjekovnih grobalja smještena je bliže naseljima, pa stoga svojim rasporedom približno označavaju njihove položaje, odnosno pravce pružanja onodobnih prometnica.

Ovdje valja spomenuti i neke gradine s obilježjima ili vidljivim grobovima iz razdoblja kasnoga sredn-

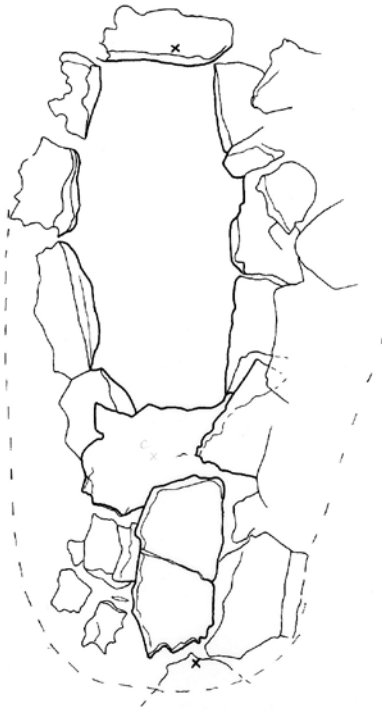
jeg vijeka. Na tjemenu Varkaševe gradine, Gradca u Rastovcu pokraj Zagvozda nalazi se neobičan, reljefno ukrašen stećak u obliku kvadra, postavljen na nepravilnoj ploči većih dimenzija. Na donjem platou Prgometove gradine u Prološću Donjem, vidljivi su grobovi označeni kamenim učelcima iz kasnosrednjovjekovnoga ili kasnijeg razdoblja. Zemljopisno bliži primjeri Dikovači su prije opisani stećak s gradine Liskovac te nekoliko otvorenih i prije ispražnjenih grobova na Radežu blizu Kamena Mosta.

Posljednji značajniji zahvat na Dikovači je nastanak groblja koje ispunjava istočnu i sjevernu strminu, a osobito zaravan na vrhu. Grobova ima i na okolnom neistraženom terenu, kako je potvrđeno nedavnim prekopavanjima jugozapadno od glavice. Ovisno o odabranom položaju, rake su orijentirani u različitim pravcima. Pretežno, riječ je o jednostavnim, suhozidom obzidanim i pločama pokrivenim jamama namijenjenima ukopu jednog tijela. Na sjevernoj strani platoa je Lovrin grob, prostranija grobnica zidana kamenom povezanim malterom, a pokrivena pravilno obrađenim kamenim blokom iz skupine stećaka koji

24 Ovaj prijedlog daje M. Lozo (vidi: Lozo 1999, str. 22).

25 Većina grobova na prapovijesnim gomilama i oko njih potječe iz kasnog srednjeg vijeka, a utvrđeni su i u arheološkoj literaturi opisani raniji datumi pokopavanja u sličnom kontekstu.

T. I. – Dikovača, grob 1

dio ukopa datiraju u kasni srednji vijek.²⁶ O počecima i prestanku pokopavanja na Dikovači teže je suditi bez istraživanja i prikupljanja materijalnih dokaza, kako o prapovijesnom dobu, tako i o vremenskim okvirima obnovljene tradicije pokopavanja.

U prigodi reambulacije terena tijekom proljeća godine 1999. na Dikovači je zatečeno 8 stećaka, koji

su tada izmjereni, opisani i kataloški obrađeni.²⁷ Ističu se četiri sljemenjaka, od kojih je jedan s pripadajućim postoljem s kojega je u novije doba zavaljen u stranu. Dva sljemenjaka reljefno su ukrašena, kao i jedna nadgrobna ploča s plastično oblikovanim križem.

Reljefni ukras gornje površine stećka nad Lovrinim grobom u međuvremenu je otučen. Dvije nadgrobne ploče na glavici imaju konkavna udubljenja za blagoslovljenu vodu, od kojih jedno s istaknutim obrubom.

Druga skupina nadgrobnih biljega s Dikovače su

26 Katić 1954, str. 144. Različita od ostalih, a zbog svoje monumentalnosti, ova grobnica mogla je poslužiti kao inspiracija za mjesnu legendu o grobu sv. Lovre na Dikovači. Premda nepotkrijepljena dokazima, ta je priča nedavno utjecala na izbor spomenutog sveca za zaštitnika općine Zmijavci.

27 Lozo 1999. Autor donosi katalog spomenika s Dikovače s opisom i dimenzijama, te crteže tri reljefno ukrašena stećka.

T. II. – Dikovača. Grob 2

Dikovača. Grob 3

učelci, odnosno zaglavno kamenje, postavljeno nad uzglavljem pokojnika.²⁸ Riječ je o neobrađenim ili jednostavno oblikovanim blokovima s priprosto uklesanim, odnosno uparanim križem na strani okrenutoj grobu ili odozgo. Zbog blizine stećaka i ukrašenih nadgrobnih ploča sudimo kako su postavljani od kasnoga srednjeg vijeka, a kao jednostavniji i jeftiniji spomenici zadržavaju se sve do dvadesetog stoljeća, kako svjedoče brojni primjeri na okolnom prostoru.

Ovom prilikom istražena su i dokumentirana četiri prije otvorena groba na vrhu Dikovače, od kojih dva s ostacima djelomice sačuvanih kostura. U suhozidom obloženim i pločama pokrivenim grobovima nije bilo priloga za preciznije datiranje ukopa. (T. I, T. II)

U razmatranjima o Dikovači valja otvoriti i pitanje o neobrađenim kamenim blokovima s jednom izdubljenom rupom ili nekoliko njih različitih dimenzija i rasporeda. Te rupe su najčešće na istoj stijenci, a katkad na različitim, ili čak na suprotnim stranama istog bloka. Pravilni oblici konkavnih udubljenja nedvojbeno ukazuju kako je riječ o djelu ljudskih ruku.

Slični su blokovi zamijećeni i na drugim položajima, među kojima spominjem gradine Čačvinu-Tabiju, istočno od Trilja, Bošnjakovu gradinu u Lovreću, gradinu pokraj Crvenog jezera u Imotskom te lokalitet Šamatorje u Gorici. Zanimljiv primjer čuva Sumbulova gradina u Berinovcu, gdje je nekoliko takvih rupa izdubljeno u litici. Spomenuti lokaliteti kompleksnog su karaktera, s materijalnim ostacima od prapovijesti do kasnoga srednjeg vijeka, što otežava datiranje i namjenu opisanih blokova. Valja istaknuti činjenicu kako nisu povezani isključivo s grobljima, a time odbaciti pomisao o njihovoj svezi s pogrebnim običajima.

Slična udubljenja za usađivanje držača i okvira drvenih vrata imaju pojedini pragovi, no oblici ovih blokova otklanjaju mogućnost da su bili načinjeni ili uzidani s tom namjenom. U erozijom zaglađenim rupama nema tragova uporabe metalnih alata kojima su vjerojatno načinjene. Također, rupe na kamenim blokovima mogle su biti izdubljene dugotrajnim udaranjem čvršćim kamenom oblutkom pri mrvljenju zrnja žitarica, pripremi pigmenta boje ili pri nekoj sličnoj radnji.

Sl. 23. Brnasuša, grob

GARCI – BRNASUŠA

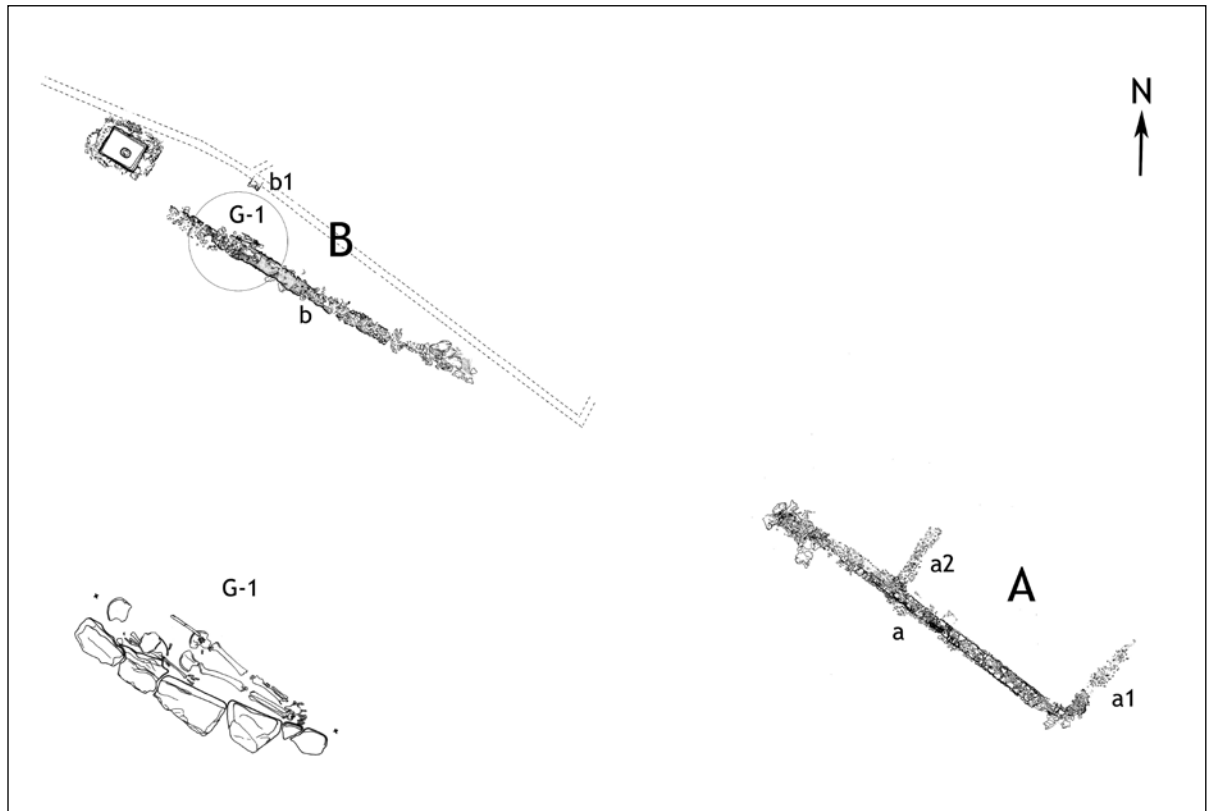
Stotinjak metara jugoistočno od Dikovače kod zaselka Garcu otkriveni su skromno sačuvani temelji dviju različitih i međusobno odvojenih građevina, te manja cisterna za kišnicu. Mikrotoponim Brnasuša povezan je s plemenom Brnasa, prijašnjim vlasnicima zemljišta, vjerojatno porijeklom iz Zagvozda.

Otkriveni ostaci pripadali su prostranijem sklopu građevina raspoređenih na nekoliko stotina četvornih metara, sudeći po preostalim tragovima; razasutoj žbuci, ulomcima keramičkih posuda te količini obrađenih kamenih blokova uzidanih u međe suvremenih parcela. Čini se kako je riječ o temeljima dvaju različitih objekata (A i B), s prostorijama odvojenim pregradama. Njihovi vanjski zidovi pruženi u pravcu sjeverozapad jugoistok neznatno odstupaju od orijentacije uzdužne osi bazilike na Crkvini, koja je smještena sa suprotne, zapadne strane brijega. Bolje sačuvani dio iste građevine protezao se na sjeverniju susjednu parcelu.²⁹

Vanjskom zidu istočnije zgrade (B) sačuvana je temeljna stopa (a1), s podnožjem zida oblikovanim četvrtastim kamenim blokovima složenim u redove. Sredinu mu ispunjava sitan kamen i žbuka koja povezuje konstrukciju. Dužina sačuvane temeljne stope je 16,20 metara, a širina zida 60 cm. Na sačuvanom dijelu nema tragova otvora ni pragova, a proširenja temeljne stope ukazuju na postojanje vanjskih ojačanja, odnosno

28 U arhitektonskom rječniku *učelak* označava zabat na predromaničkoj ogradi oltara, također trokutasto polje iznad gotičkih portala ili prozora, te šiljati završetak zida (vrh somića) na crkvi ili kakvoj drugoj zgradi. Ovdje uporabljen izraz uobičajen je naziv za nadgrobnji zaglavni kamen na imotskom i širem dalmatinskom prostoru.

29 Povod arheološkim istraživanjima na ovome položaju bilo je prethodno razaranje ostataka antičkih građevina bez arheološkog nadzora. Usprkos provedenom zahvatu većeg opsega postoji mogućnost kako je dio temelja prostorije B ostao netaknut ispod novouređenog pločnika i vrta, a njihovo eventualno otkrivanje zasigurno bi pojasnilo sliku o karakteru i namjeni novopronađenih antičkih zgrada.

Sl. 21. Brnasuša, tlocrt

Sl. 20. Garci Brnasuša, pogled s istoka

Sl. 22. Brnasuša, antička cisterna

na mogući položaj ulaznih vrata kojima se pristupalo s jugoistočne prisojne strane. Nisu sačuvani kutovi zgrade, tek obrisi temeljnih stopa usporedno postavljenih pregrada (a, 1,2), koje su međusobno udaljene 8,80 metara, a usmjerene okomito na prethodno opisani vanjski zid. Ostatak tih zidova pružen u pravcu sjeveroistoka davno je iskrčen, te se ne može suditi o širini i površini zgrade.

Bliže Dikovači nalazi se, također, skromno sačuvana građevina (B). Dio temeljne stope pružen pravcem JZ-SI u dužini 14,80 metara ostatak je njezina vanjskog zida (b1), širokog oko 60 cm. Unutrašnjost prostorije protezala se sjevernije na parcelu, gdje su sačuvani dijelovi okomito usmjerene pregrade široke

50 cm (b2) te ožbukani podovi postavljeni nad prije nasutom podlogom sastavljenom od zemlje i kamenja, vidljivi u profilu iskopa. Sudeći po zatečenom stanju te svjedočenju očevidaca, na toj su površini nedavno razoreni bolje sačuvani ostaci od ovdje opisanih te, navodno, nekoliko grobova.

Unutar građevine, a ispod razine njezina poda nalazila se manja cisterna za vodu dimenzija 150 x 120 cm (b3). Od dna do vrha zatečenih zidova izmjereno je 100 cm, što ne odgovara njezinoj izvornoj dubini, koja je sezala do 150 cm. Stijenke cisterne prekriva vodonepropusna žbuka kao i uleknuto dno s konkavnom rupom za prikupljanje taloga izdubljenom u kamenu

postavljenom na njegovoj sredini. Spoj dna i okomitih stijenki zidova izveden je u blagom luku nanošenjem debljeg sloja maltera

Osobito zanimljiv detalj otkriven zajedno s građevinom B je grob s djelomice sačuvanim kosturom odrasla pokojnika, obzidan suhozidom, dio kojega je prije uklonjen zajedno s poklopicama. Jama je ukopana s unutrašnje strane zida (b1), te stoga usporedo s njim orijentirana u pravcu sjeverozapad-jugoistok. Preostali obzid groba leži nad ostatkom temeljne stope, što ukazuje kako je ukop obavljen nakon rušenja građevine, a vjerojatno tijekom srednjeg vijeka. Radi poremećene stratigrafije arheoloških slojeva i izostanka čvršćih materijalnih dokaza, to datiranje ovdje ne možemo odlučno potvrditi.

Zatečeno stanje i opisana slika nisu dostatni da bi se odredile mjere i izgled otkrivenih ostataka, a prepoznatljiv zidarski rukopis otkriva kako je riječ

o antičkim objektima, koji potvrđuju postojanje onodobnog naselja u Zmijavcima. Niz detalja, međutim, pruža različite mogućnosti objašnjenja i postavljanja pitanja njihove namjene.

Građevine su podignute na uzvisini zaštićenoj od sezonskih poplava kojima je u prošlosti bio izložen donji dio Imotskog polja, od Kamena Mosta prema Bekiji. Tom su se pogodnosti koristile novije generacije ovdašnjeg stanovništva, podižući stambene i gospodarske objekte na sličnim položajima.

Postojanje manje cisterne za prikupljanje kišnice čija zapremina može zadovoljiti osnovne svakodnevne potrebe manjeg domaćinstva u objektu B, ukazuje kako je riječ o stambenoj kući. Za veće potrebe, poput napajanja stada, ovdašnje stanovništvo uživalo je blagodati koje pružaju obližnja Matica (Vrljika) te vode iz Jarka i Japlenice, sezonskih zmijavačkih potoka.

LITERATURA

Bezić 1983

B. Bezić, *Imotska tvrđava Topana*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 23, Split 1983, 207-226.

Bojanovski 1977

I. Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji I, Prehistorijska i antička komunikacija Salona-Narona i njena topografija u svijetlu arheoloških i historijskih izvora*, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja (GCBI), 15(13), Sarajevo 1977, 83-152.

Cambi, Tonković, Gamulin 1999

N. Cambi, S. Tonković, A. Gamulin, *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*, Split-Zmijavci 1999.

Gabričević 1961-1962

B. Gabričević, *Neobjavljeni rimski natpisi iz Dalmacije*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 63-64, Split 1961-62, 240-241.

Glavaš 1997

T. Glavaš, *Arheološko nalazište Šamatorje*. U: *Župa Gorica – Sovići*. Sovići – Grude 1997.

Gudelj 1999

I. Gudelj, *Zemljovid i druga prirodna obilježja Zmijavaca*, u: *Zmijavci (1895-1995)*, zbornik radova u prigodi 100-te obljetnice župe Svih Svetih, 1999, 9-30.

Gudelj 2005

Lj. Gudelj, *Dikovača-Bublin*, Hrvatski arheološki godišnjak 2, Zagreb 2005, 346-348.

Gudelj 2006

Lj. Gudelj, *Od svetišta Mitre do crkve Sv. Mihovila. Rezultati istraživanja u Proložcu Donjem – Postranju*, Split 2006.

Gudelj 2010

Lj. Gudelj, *Kasnosrednjovjekovno groblje na Kaldrcmi u Kamenu Mostu*, u: *Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno – arheološka baština*, Split 2010, 441-449.

Katić 1954

L. Katić, *Stećci u Imotskoj krajini*, Starohrvatska prosvjeta, s III, 3, Zagreb 1954, 131-171.

Kovačević 2008

N. Kovačević, *Donji Čaglj – Gradac*, Hrvatski arheološki godišnjak 5, Zagreb 2008, 533-534.

Lozo 1998

M. Lozo, *Gradina Liskovac u Zmijavcima*, Zmijavci, list župe Svih Svetih, 2(5), 1998, 31-32.

Lozo 1999

M. Lozo, *Stećci u Zmijavcima – na Dikovači i Balinjači*, Zmijavci, IV/1(6), 1999, 21-28.

Maršić, Gudelj, Lozo 2000

D. Maršić, Lj. Gudelj, M. Lozo, *Crkvine, Cista Velika, izvješće o arheološkim istraživanjima 1992.-1999. godine*, Starohrvatska prosvjeta ser. III, 27, Split 2000, 115-128.

Patsch 1900

K. Patsch, *Rimska mjesta u Imotskom polju*, Glasnik Zemaljskog muzeja, 12, Sarajevo 1900, 295-344.

Tonković 1899

I. Tonković, *Starokršćanska crkva pod gomilom Dikovača u Zmijavcima župe Podbablja Imotskog*, Bulletin di archeologia e storia Dalmata, 22, br. 11-12, Split 1899, 211-218.

Tonković 1999

S. Tonković, *Zmijavci, važno arheološko nalazište*, u: *Zmijavci (1895-1995) zbornik radova u prigodi 100-te obljetnice župe Svih Svetih*, 1999, 31-41.

Ujević 1991

A. Ujević, *Imotska krajina*, II prošireno izdanje MH Imotski 1991.

Archaeological Monuments in Zmijavci Reflections on the Occasion of rescue Excavations in 1995

Key words: *Zmijavci, early Christian basilica, sanctuary, graveyard, hill-fort, Bublin, Crkvina, Dikovača*

Inspired by archaeological rescue excavations around site Dikovača in Zmijavci in 2005, the author gives a survey and short description of the archaeological monuments that are scattered along the south-western edge of the Imotski Bekinja valley and provides titles and authors that worked on topics related to them. The exceptionally rich heritage from prehistoric times is represented by remains of fortified settlements on hill Liskovac dating to the Bronze Age, the Todorić hill-fort and hill-fort Radež, as well as approximately 50 unexplored prehistoric tumuli. Being near the centre of the Roman municipium *Novae (municipium Novensium)* in settlement Runovići, this area abounds also in ancient monuments, architectural remains, traces of Roman roads and moveable finds discovered in several different locations. The continuous presence of people during the Middle Ages is testified by burials in certain prehistoric tumuli and particularly by

late mediaeval graveyards that are characterized by typical monuments- tombstones at Dikovača and site Brižine.

Indicating to an inappropriate behaviour of the present-day population towards the remains from the past, the author mentions examples of past and recent destructions of individual monuments, of which one initiated the mentioned rescue excavations.

Focal point of interest of these reflections is the archaeological zone around Bublin, where the earlier explored early Christian basilica on Crkvina is located, but also Dikovača, which is a particularly important monument with material remains from the prehistoric, ancient and mediaeval period. Contributing to the knowledge of this ancient settlement's history is also the description of the recently discovered remains of ancient structures at site Brnasuša in hamlet Garci.